

संस्कृतसाहित्ये शब्दयुग्मानि प्रसिद्धानि । यथा - यदा-तदा, यावत्-तावत्, यत्र-तत्र । उदा.
यथा राजा तथा प्रजा । शब्दयुग्मानाम् उपयोगेन श्लोकस्य वाक्यस्य वा सौन्दर्यं वर्धते ।

वृत्तम्-वंशस्थम्

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः।

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन गुणेन कर्मणा॥१॥ - वृद्धचाणक्यशतकात्

अन्वयः - यथा कनकं निघर्षण - छेदन - ताप-ताडनैः (इति) चतुर्भिः परीक्ष्यते, तथा पुरुषः श्रुतेन, शीलेन, गुणेन, कर्मणा (इति) चतुर्भिः परीक्ष्यते ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।

निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥२॥ - हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहाः - १) नास्ति = न + अस्ति । २) श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि = श्लाघ्यः + तत्र + अल्पधीः + अपि । ३) एरण्डोऽपि = एरण्डः + अपि ।

अन्वयः - यत्र विद्वज्जनः न अस्ति, तत्र अल्पधीः अपि श्लाघ्यः (भवति) । (यथा) निरस्तपादपे देशे एरण्डः अपि द्रुमायते ।

वृत्तम्-शिखरिणी

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं

तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिसं मम मनः ।

यदा किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥३॥ - नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः - १) किञ्चिज्ज्ञोऽहम् = किञ्चिज्ज्ञः + अहम् । २) सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिसम् = सर्वज्ञः + अस्मि + इति + अभवत् + अवलिसम् । ३) किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतम् = किञ्चित् + किञ्चित् + बुधजनसकाशात् + अवगतम् । ४) मूर्खोऽस्मीति = मूर्खः + अस्मि + इति ।

अन्वयः - यदा अहं किञ्चिज्ज्ञः (तदा) (अहं) द्विपः इव मदान्धः समभवम् । तदा मम मनः 'सर्वज्ञः अस्मि' इति अवलिसम् अभवत् । यदा बुधजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चित् अवगतम् तदा (अहं) मूर्खः अस्मि (इति ज्ञात्वा) मे मदः ज्वरः इव व्यपगतः ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

तावद् भयाद्धि भेतव्यं यावद् भयमनागतम्।

आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद् यथोचितम्॥४॥ - पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहाः - १) भयाद्धि = भयात् + हि । २) भयमनागतम् = भयम् + अनागतम् ।

अन्वयः - यावद् भयम् अनागतं तावद् हि भयात् भेतव्यम् । (तथापि) आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः यथोचितं कुर्यात् ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

उत्तमो नातिवक्ता स्यादधमो बहु भाषते।

सुवर्णे न ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये प्रजायते॥५॥

सन्धिविग्रहाः - १) उत्तमो नातिवक्ता = उत्तमः + न + अतिवक्ता । २) स्यादधमो बहु = स्यात् + अधमः + बहु ।

३) ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये = ध्वनिः + तादृक् + यादृक् + कांस्ये ।

अन्वयः - उत्तमः अतिवक्ता न स्यात्, अधमः बहु भाषते । यादृक् कांस्ये (ध्वनिः) प्रजायते तादृक् सुवर्णे ध्वनिः न (प्रजायते) ।

यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।
 वृत्तम्-अनुष्टुप् सुकृते दुष्कृते वाऽपि तादृशं लभते फलम् ॥६॥

सन्धिविग्रहाः - १) क्षेत्रमासाद्य = क्षेत्रम् + आसाद्य । २) वाऽपि = वा + अपि ।

अन्वयः - कर्षकः क्षेत्रम् आसाद्य यादृशं बीजं वपते (तादृशं फलं लभते) । (तथैव मनुष्यः) सुकृते वा दुष्कृते वा अपि तादृशं (इष्टम् अनिष्टं वा) फलं लभते ।

भाषाभ्यासः

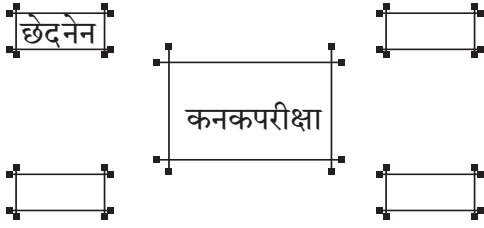
श्लोकः १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

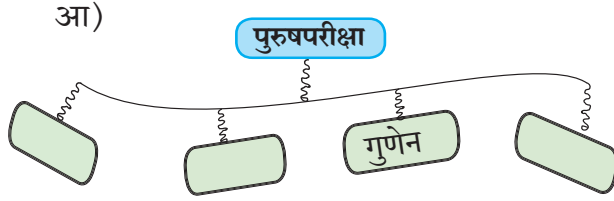
- अ) कनकपरीक्षा कथं भवति ?
 आ) पुरुषपरीक्षा कथं भवति ?

२. जालरेखाचित्रं पूर्यत ।

अ)

आ)

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

‘यथा चतुर्भिः’ इति श्लोकस्य स्पष्टीकरणं लिखत ।

४. अमरकोषात् शब्दं प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

जनैः कनकं परीक्ष्यते ।

श्लोकः २.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

- अ) अल्पधीः कुत्र श्लाघ्यः भवति ?
 आ) एरण्डः कुत्र द्रुमायते ?

२. सन्धि-विग्रहं कुरुत ।

अ) श्लाघ्यस्तत्र आ) अल्पधीरपि ।

३. अमरकोषात् शब्दं प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

यत्र एकः अपि पादपः नास्ति तत्र एरण्डः द्रुमायते ।

श्लोकः ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

- अ) मनुष्यः द्विप इव मदान्धः कदा भवति ?
 आ) ‘मूर्खः अस्मि’ इति मनुष्येण कुतः अवगतम् ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

(अ) किञ्चिज्ज्ञोऽहम् (आ) अभवदवलिसम् ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

कदा मदः व्यपगच्छति ?

श्लोकः ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) आगतं भयं वीक्ष्य नरः किं कुर्यात् ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

भयाद्धि ।

श्लोकः ५.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत

अ) कः बहु भाषते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) स्यादधमः ।

श्लोकः ६.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कर्षकः कीदृशं फलं लभते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

(अ) क्षेत्रमासाद्य (आ) वाऽपि ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

मनुष्यः स्वकर्मणः कीदृशं फलं लभते ?

४. अमरकोषात् शब्दं प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

कर्षकः बीजं वपते ।

१) समानार्थकशब्दान् लिखत ।

कनकम्, विद्वान्, पादपः, अधमः ।

२) विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

गुणः, विद्वान्, उत्तमः, सुकृतम् ।

३) चतुर्थपदं लिखत ।

अ) मनः - चेतः :: अवगतम् - _____

आ) बुधजनः - ज्ञानी :: मूर्खः - _____

इ) नरः - मनुष्यः :: उचितम् - _____

ई) वीक्ष्य - दृष्ट्वा :: भयम् - _____

४) समानार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत । ।

सुवर्णम्	श्रेष्ठः
उत्तमः	व्याप्तम्
अवलिप्तम्	शब्दः
ध्वनिः	हेम

५) उचितं शब्दयुग्मं योजयत । (यत्र-तत्र, यदि-तर्हि, यदा-तदा, यथा-तथा)

अ) _____ अध्यापकः न आगच्छति
_____ छात्राः स्वाध्यायं कुर्वन्ति ।

आ) _____ धूमः _____ वह्निः ।

इ) _____ आकाशे मेघाः गर्जन्ति _____
मयूरः नृत्यति ।

ई) _____ विचारः _____ वर्तनम् ।

उ) _____ सूर्यः उदेति _____ विश्वं
प्रकाशमयं भवति ।

ऊ) _____ शर्करा _____ पिपीलिकाः ।

ए) सज्जनाः _____ वदन्ति _____ कुर्वन्ति ।

ऐ) _____ बालकः व्यायामं करिष्यति
_____ सः सुदृढः भविष्यति ।

क्रीडत-नन्दत

पद्यक्रीडा

१. एकः गणः सुभाषितस्य एकं चरणं वदति । अपरः गणः श्लोकार्धं पूर्णं करोति ।

२. पद्यग्रहणम् - एकेनोक्तात् श्लोकार्धात् एकं पदं स्वीकृत्य अपरः गणः अन्यं श्लोकार्धं श्लोकपादं वा कथयति ।

श्लोकान्त्याक्षरी

क्रीडकानां गणद्वयं भवेत् । आदौ प्रथमगणीयेषु अन्यतमः एकं श्लोकं वदेत् । तदा द्वितीयगणीयेषु अन्यतमः तादृशम् एकं श्लोकं वदेत्, यस्य च आरम्भः अन्यगणीयेन उक्तस्य श्लोकस्य अन्तिमेन अक्षरेण भवति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।

(४, ५, ६ पाठानाम् आधारेण)

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

- अ) सुदासः मालाकार आसीत् ।
 आ) सुगतः सुदासाय कमलार्थम् अधिकमूल्यं यच्छति ।
 इ) कमलस्य विकासेन तडागः विभूषितः । ई) एतद् विश्वम् अणुभिः निर्मितम् ।
 उ) द्रव्यस्य आदिमः घटकः परमाणुः अस्ति । ऊ) अर्णवः क्षेत्रात् तण्डुलान् आनयति ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

- अ) शिशिर-ऋतौ एकं _____ व्यकसत् । (पद्मम्/जपाकुसुमम्)
 आ) अहो महिमा _____ । (परमात्मनः/मानवस्य)
 इ) पूजार्थमिदं कमलम् _____ । (विक्रीणे/अभ्यर्थये)
 ई) अहं दश _____ यच्छामि । (रुप्यकाणि/सुवर्णनाणकानि)
 उ) अर्णवः _____ गृहीत्वा प्रविशति । (जपाकुसुमम्/कमलम्)
 ए) एतद् विश्वं _____ निर्मितम् । (अणुभिः/तण्डुलैः)

३. क्रमेण योजयत ।

- अ) १. श्रेष्ठिनः सार्थवाहस्य च विवादः । २. शिशिर-ऋतौ पद्मस्य विकासः ।
 ३. सुदासः विक्रयणार्थं राजसद्वनः पुरतः स्थितः । ४. सुदासस्य धनप्राप्तेः इच्छा ।
 आ) १. सुदासस्य सुगतनिवासं प्रति आगमनम् । २. सुदासस्य सुगतदर्शनम् ।
 ३. सुगतस्य आशीर्वादप्रदानम् । ४. सुगतदर्शनात् बहुमूल्यस्य अपेक्षायाः विस्मरणम् ।
 इ) १. पितुः स्वस्य महाविद्यालये निमन्त्रणम् । २. 'वैशेषिकसूत्राणि' इति ग्रन्थविषये चर्चा ।
 ३. पित्रा कणादमहर्षेः सिद्धान्तविषये कथनम् । ४. अर्णवस्य विस्तरेण पठनस्य इच्छा ।

४. समासविग्रहं कुरुत ।

बालसूर्यबिम्बम्, राजसद्वन, पूजार्थम्, भक्तिरसारणवः, सविनयम्, पुस्तकपठनम्, परागकणाः, सूक्ष्मकणाः, कणादमुनिः, परमाणुः, अल्पधीः, मदान्धः, किञ्चिज्ज्ञः, उद्यानपालः, शिशिर-ऋतुः, नीरजम्, दर्शनार्थम्, महात्मा, अश्मखण्डः, हस्तस्थम्, जपाकुसुमम् ।

५. उचितं कारणं चिनुत ।

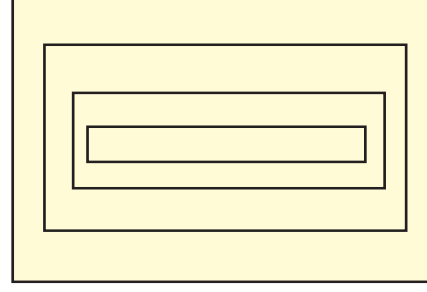
- अ) सुदासः राजसद्वनः पुरतः स्थितः यतः _____ ।
 १. सः सरसिजं विक्रेतुम् इच्छति स्म । २. सः राजानं द्रष्टुम् इच्छति स्म ।
 आ) सार्थवाहः सुदासाय शतसुवर्णनाणकानि दातुम् उद्युक्तः यतः _____ ।
 १. सः सुदासस्य साहाय्यं कर्तुम् इच्छति स्म । २. सः सुदासात् कमलं क्रेतुम् इच्छति स्म ।
 इ) सुदासः नीरजं सुगतचरणाभ्यां समर्पितवान् यतः _____ ।
 १. सुगतः सुदासाय अधिकं धनं यच्छति । २. सुदासस्य मनसि भक्तिरसः अजायत ।
 ई) पिता अर्णवाय स्वमहाविद्यालयम् आगन्तुं कथयति यतः _____ ।
 १. पितुः महाविद्यालये कणादविषयकाणि पुस्तकानि सन्ति ।
 २. पितुः महाविद्यालये स्नेह-सम्मेलनम् अस्ति ।

६. तालिकां पूर्यत ।

वक्त्रा संवादं मेलयत	
सार्थवाहः	उद्यानपालः

(मञ्जूषा - एकेन सुवर्णनाणकेन, अहं शतं सुवर्णनाणकानि प्रयच्छामि, नैतद् विक्रेतुमिच्छामि, तत् कियता मूल्येन ददासि?)

७. स्थानाधारेण शब्दपेटिकां पूर्यत ।

(वटवृक्षः, नगरम्, अश्मखण्डः, उद्यानम्)

८. नामतालिकां पूर्यत ।

ए.व.	द्विव.	ब.व.	विभक्तिः
_____	अप्सरोभ्याम्	_____	तृतीया
दयावतः	_____	_____	षष्ठी
_____	दृग्भ्याम्	_____	चतुर्थी

ए.व.	द्विव.	ब.व.	विभक्तिः
_____	शाखिनौ	_____	प्रथमा
रज्जवे	_____	_____	चतुर्थी
सवितारम्	_____	_____	द्वितीया

पठत-बोधत

सतिसप्तमी - रचना

‘सतिसप्तमी’ इति संस्कृतभाषायाः सौन्दर्यपूर्णा विशेषरचना । यथा -

- १) अस्तङ्गते सवितरि क्षुद्रबुद्धिः मृगेण सह मृगस्य निवासस्थानं गतः ।
→ यदा सविता अस्तङ्गतः तदा क्षुद्रबुद्धिः मृगेण सह मृगस्य निवासस्थानं गतः ।
- २) तस्य तडागे सत्यपि शिशिर-ऋतौ एकं पदं व्यकसत् ।
→ यद्यपि शिशिर-ऋतुः आसीत् तथापि तस्य तडागे एकं पदं व्यकसत्।
- ३) एवम् उक्तवति सुगते निरिच्छः सुदासः प्रत्यवदत् ।
→ यदा सुगतः एवम् उक्तवान् तदा निरिच्छः सुदासः प्रत्यवदत्।